

ФОКУС ГРУПЕ: ОД ПРИКУПЉАЊА ПОДАТАКА ДО КРИТИЧКЕ ПЕДАГОШКЕ ПРАКСЕ

Јелена Павловић и Владимир Циновић*
Институт за педагошка истраживања, Београд

Апстракт. У раду су представљене позитивистичка и конструктивистичка теорија и пракса фокус група. Указали смо на парадигматске разлике у појмовним одређењима фокус група, као и на историјске услове њиховог појављивања. Анализирали смо праксу фокус група у позитивистичкој и конструктивистичкој парадигми кроз комбинацију два интерпретативна оквира. Први ниво анализе представља Фукоова генеалогичка, која омогућује да се истраживање посматра као социјална технологија дисциплиновања и произвођења дискурса субјективности. Гофманова метафора социјалне интеракције као »сцене«, на којој се непрекидно одвијају ритуали њеног одржавања и нарушавања, представља други ниво анализе праксе фокус група. Ова два нивоа анализе представљају оруђе за разумевање сложеног односа између начина на који се устројава социјална пракса истраживања и знања које она производи.

Кључне речи: фокус групе, квалитативна методологија, генеалогичка, позитивистичка и конструктивистичка парадигма.

Фокус групе су током протекле деценије постале уобичајени поступак у квалитативним истраживањима маркетиншких агенција, као и невладиних и међународних хуманитарних организација у нашој средини. Ипак, стиче се утисак да у домаћој академској заједници фокус групе још увек нису стекле потпуни академски легитимитет. Могући разлог лежи у кашњењу за истраживачким трендовима западних земаља, у којима је од осамдесетих година до данас број емпиријских истраживања која користе фокус групе у сталном порасту. На пример, само у 1994. години објављено је преко стотину радова, у водећим часописима друштвених наука, насталих употребом фокус група (Morgan, 1996). Раст фреквенности употребе фокус група у истраживањима поклапа се по маљањем и артикулисањем конструктивистичке научне парадигме (Denzin & Lincoln, 2005; Parker, 2005; Stojnov, 2005), као алтернативе вишедеценијској доминацији позитивизма у науци. Појава конструкти-

* E-mail: pavlovich.jelena@gmail.com

вистичке парадигме омогућила је диференцијацију »конструктивистичке употребе« фокус група од њихове позитивистички дефинисане употребе. Циљ овог рада је представљање позитивистичке и конструктивистичке теорије и праксе фокус група кроз три метаоквира: (1) анализу епистемолошких и методолошких претпоставки (Stojnov, 2005); (2) генеалогску анализу (Foucault, 1977) и (3) »сценску анализу« (Gofman, 1986, 2000). То значи да наша намера није била да »непристрасно« опишемо и упоредимо теоријске и методолошке претпоставке поменутих парадигми, већ да размотримо друштвене импликације њихових метапретпоставки и одредимо се спрам њих.

Први део рада посвећен је парадигматском одређењу фокус група и разграничавању са другим формама групне интеракције и испитивања група. У другом делу рада понудићемо нацрт за могућу генеалогiju фокус група и указаћемо на њихову заснованост на употреби интервјуа као научног средства. Најзад, у трећем делу рада понудићемо нов оквир за посматрање социјалне технологије фокус група: приказаћемо »хореографију« фокус група ослањајући се на Гофманову сценску метафору и фукоовску анализу моћи.

Мапирање фокус група

У литератури се о карактеристикама фокус група најчешће говори у контексту различитих поступака интервјуисања људи, који представљају методолошку претходницу фокус група (Fontana & Frey, 2005; Kamberelis & Dimitriadis, 2005; Puchta & Potter, 2004; Morgan, 1996). У данашњим западним друштвима, интервју увелико превазилази ниво истраживачког поступка и представља део незаобилазног репертоара масовних медија и бројних социјалних ритуала. Оваква пробојност и потражња за интервјуима навела је поједине ауторе да западна друштва назову »друштвима интервјуа« (Fontana & Frey, 2005). У методолошким текстовима интервју се различито одређује, имајући у виду разлике између поменутих научних парадигми. Тако, у позитивистичкој парадигми о интервјуу се говори као о чину неутралне размене између истраживача, који поставља питања, и испитаника, субјекта, који даје одговоре. Улога интервјуера је да буде објективан, односно да »не уноси себе« у интервју, како не би ни на који начин утицао на одговоре испитаника. Другим речима, интервјуер би требало да буде »упитник који говори« (Potter & Wetherell, 1995), што сликовито одражава истраживачку логику и епистемологију позитивистичког приступа интервјуисању. У конструктивистичкој парадигми, међутим, доводи се у питање

одрживост схватања интервјуа као неутралног прикупљања података о субјекту и уместо тога нуди метафора дијалога, преговарања, конструирања заједничке приче. Интервјуер постаје један од саговорника у реторичко-узвратном социјалном процесу, који подразумева подједнако уважавање перспектива испитивача и испитаника. Такође, интервјуисање у конструктивистичкој парадигми све мање значи добијање података о испитанику, а све више еманципаторни пројекат започињања одређене социјалне промене, чији активни учесник би требало да постане особа »испитаник« (Denzin, 2005).

Занимљиво је да је интервју техника чије одређење и начин извођења у знатној мери зависе од броја испитаника, толико да говоримо о посебној техници групног интервјуа, када истовремено у интервјуу учествује више испитаника. Главни разлог промене у техници јесте уплив социјалне интеракције у истраживачки процес, која усложњава »сусрет« испитивача и испитаника, захтевајући нове социјалне ритуале и технологију управљања истраживачком ситуацијом. У позитивистичкој парадигми »опрезно« се поступа са социјалном интеракцијом: с једне стране, она може да олакша екстраховање података о сваком појединачном испитанику унутар групе, али, с друге стране, представља озбиљну претњу објективности и поузданости сазнања. Социјална интеракција нарушава принцип »један човек, један глас« и представља конфундирајућу варијаблу у закључивању о карактеристикама субјекта. Стога, групни интервјуи захтевају већи степен контроле, чији је циљ, парадоксално, да елиминише свако дејство интеракције, које није у функцији произвођења истине о субјекту. Конструктивистичка научна пракса, полазећи од партиципативне епистемологије (Stojnov, 2005), прихвата социјалну интеракцију као интегрални контекст настанка знања и извођења истраживања. У том смислу, групни интервју не позива на опрез како би се заштитила »чистоћа« и објективност података. Из перспективе конструктивистичке парадигме, форма групног интервјуисања не представља епистемолошки изазов и проблем, већ својеврсну позорницу на којој се јасно уочава поливокалност и дијалогски карактер људског понашања.

У литератури се фокус групе често изједначавају са групним интервјуима, односно, већина аутора дефинише фокус групе као врсту групних интервјуа (Fontana & Frey, 2005). Постоји извесна расплинутост у одређењу специфичности фокус група у односу на друге форме социјалне интеракције које се сматрају групним интервјуима, као што су: »олуја идеја« (brainstorming), номиналне групе, теренски групни интервју (Fontana & Frey, 2005). Дефиниције фокус група се протежу од

структурисаних групних интервјуа, који служе у истраживачке сврхе и одвијају се у формалном сетингу (Morgan, 1996), до Фреирове критичке педагошке праксе (Freire, 1998; Freire & Shor, 1998; Roberts, 2003), која је почивала на неструктурисаним, теренским интервјуисањима малих група у локалним заједницама, чији циљ је подстицање друштвене промене. Другим речима, тешко је јасно мапирати позицију фокус група у пољу групних интервјуа и дефинисати један критеријум њихове препознатљивости. Парадигматске разлике у употреби израза »фокус група« донекле су у корелацији са степеном структурисаности и формалности, а свакако су »смештене« на метаниво епистемолошких претпоставки и циљева који из њих произлазе. Позитивистички оријентисани аутори чешће ће дефинисати фокус групе као истраживачку технику, у којој истраживач одређује тему и прикупља податке употребом социјалне интеракције (Morgan, 1996). С друге стране, у конструктивистичкој пракси фокус групе се најчешће односе на полуструктурисан облик групних интервјуа, чији сетинг може да варира, а у којима се кроз процес социјалне конструкције значења омогућује трансформација искуства учесника.

Историјски контексти појаве фокус група

За разумевање данашњих начина употребе фокус група и интервјуа, неопходно је размотрити њихово историјско наслеђе, односно, њихово место у ширем контексту различитих социјалних пракси. Технологија интервјуа сеже до пракси ислеђивања и исповедања, које су имале заједнички циљ да установе истину о субјекту (Fuko, 2002; Nunkoosing, 2005). Другим речима, од самог почетка, интервју је истовремено био инструмент утврђивања истине и друштвени ритуал спровођења дисциплинске моћи. Дисциплинске установе седамнаестог и осамнаестог века, пре свега болнице и школе, »препознале« су у интервјуу корисно средство индивидуализације истине, односно њеног везивања и спецификавања за појединца. Као резултат нараслог знања о дисциплинованом појединцу, настају друштвене науке које преузимају интервју, постепено га трансформишући у научни метод.

Кључне тачке у којима се научна употреба интервјуа показала веома корисном за произвођење непходних знања о појединцима јесу клиничка пракса и демографска истраживања деветнаестог века (Fontana & Frey, 2005). У првим деценијама двадесетог века интервју наставља да се користи у социолошким и антрополошким истраживањима, док је академска употреба интервјуа у психологији била маргинализована по-

јавом бихејвиоризма и новим захтевима које је психолозима наметнуо Први светски рат. Било је потребно изумети ново истраживачко средство које би ефикасније, брже и прецизније омогућило масовно испитивање и нормирање војних регрута, што је довело до појаве и касније доминације упитника и тестова. С друге стране, бихејвиористички пројекат је остваривање контроле над појединцима сместио у домен телесног, што је захтевало употребу истраживачких поступака који су почивали на посматрању и експериментисању. Ова два догађаја, ратна потреба за хиперпродукцијом номотетских психолошких истраживања, као и бихејвиористички дискурзивни заокрет ка телу, довели су до маргинализације интервјуа на академској сцени у психологији све до осамдесетих година двадесетог века.

Захтеви веће и ефикасније продукције нових знања о научном субјекту подстакли су појаву истовременог интервјуисања већег броја људи. Овде се продуктивност обезбеђивала једноставним економисањем простором и временом. На пример, још двадесетих година прошлог века Богардус је користио групне интервјуе за тестирање своје скале социјалне дистанце (Fontana & Frey, 2005). Међутим, »откриће« фокус група током Другог светског рата било је засновано на сложенијим поступцима повећања искористивости испитаника као људских ресурса. За потребе америчке војске, Мертон и Кендал спроводе истраживање ефикасности ратне пропаганде, у коме користе социјалну интеракцију као истраживачко оруђе. Употребом фокус група, Мертон и Кендал (Wilson, 1997) произвели су више података, већу количину знања о »војном субјекту«, али и ефикасније технике дисциплиновања. Осим простог економисања истраживачким простором и временом, произведена је манипулација социјалном интеракцијом како би се остварио додатни увид у поље »стварног« понашања људи у условима рата. Другим речима, укључивањем социјалне интеракције у научно испитивање обезбеђени су »еколошки валиднији« подаци о популацији, а самим тим боље предвиђање понашања и ефикаснији надзор. Овај потенцијал фокус група конвергирао је са интересима економске продуктивности, што је, почев од педесетих година прошлог века до данас, довело до масовне примене фокус група у маркетиншким истраживањима.

Током шездесетих и седамдесетих година двадесетог века, као реакција на искуство дисциплинујућих ефеката друштвених истраживања, дошло је до конституисања нових истраживачких пракси, које научно знање почињу да посматрају као неодвојиво од политике и ширих односа моћи. У основи овог заокрета лежало је схватање моћи као релационе и променљиве, што је омогућило њено редистрибуирање, али

и употребу истраживања, као специфичне форме моћи, у сврхе друштвене трансформације и еманципације (Parker, 2005). У контексту ових парадигматских померања, у науци долази до промене дотадашње праксе употребе и статуса фокус група у академским истраживањима. Феминистичка истраживања у Европи и Северној Америци, Фреирова радикална педагогија у Јужној Америци и Фукоова генеалогичка субјекта, као тачка прелома унутар француског структурализма, независно једни од других, омогућили су нов начин размишљања о фокус групама (Kamberelis & Dimitriadis, 2005; Wilkinson, 1999; Wiliknson & Kitzinger, 2000). Потлаченим женама и најсиромашнијим слојевима јужноамеричких фавела требало је помоћи да освесте »невидљивост« сопственог гледишта, како би се активно укључили у борбу за преговарање око свог друштвеног положаја. Квалитативне методе и технике, пре свега интервјуи и фокус групе, коришћене су како би се »дао глас« потлаченим особама, без трагања за скривеним значењем иза њихових речи. Особе се нису посматрале као »објекти« научних истраживања, већ као аутори својих животних прича, са којима је потребно покренути дијалог и преговарање око значења тих прича. Социјална интеракција, која је првобитно укључена у социјална истраживања као принцип повећања контроле над субјектима, постала је драгоцену средство освешћивања и дељења заједничких искустава и значења, као и подстицања на акцију са циљем остваривања заједничких интереса. На овај начин, фокус групе добиле су нову улогу у друштвеној економији моћи. Од средства објективизације и »једностраног« произвођења знања о субјектима, фокус групе су постале место сусрета више моћи, које су »приморане« да у дијалогу конституишу знање (Gergen & Gergen, 2006).

У овом приказу историјата фокус група указали смо на њихово порекло у друштвеним праксама исповедања и ислеђивања, које су као свој корелат производиле дискурсе истине о субјекту. Ове технике сазнавања истине о субјекту преузеће позитивистички оријентисане друштвене науке, које ће фокус групе употребљавати за производњу објективних знања о појединцима у интеракцији. Са друге стране, у конструктивистичкој парадигми фокус групе не представљају технику утврђивања истине о субјекту, чији је »овлашћени тумач« сâм истраживач, већ дијалогско средство заједничког конструисања искуства. Другим речима, разлика између позитивистичке и конструктивистичке »употребе« фокус група јесте у схватању знања и односа између субјекта и знања. Док позитивистичка употреба фокус група почива на схватању знања о субјекту као »споља« конституисаном дискурсу истине, која је »удаљена« од субјекта, у конструктивистичкој парадигми знање

произведено у фокус групама посматра се као неодојиво од субјекта и његове интерпретације сопственог живота. Из ове разлике у епистемологијама произлази и осетљивост конструктивистичке парадигме за друштвени контекст и политичко-економске импликације употребе фокус група.

Технологија фокус група

У овом одељку представићемо конкретне кораке који воде произвођењу знања у фокус групама, као и праксе које то знање омогућује. Имајући у виду да су фокус групе облик социјалне технологије (Fontana & Frey, 2005), указаћемо на њихове импликације на интеракцију између учесника, њихове идентитете и шире социјалне односе. Најпре ћемо приказати припремну фазу фокус група, а затим активности током извођења саме групе и, најзад, различите поступке који следе након спроведене фокус групе.

Пре фокус групе. Основно питање у припремној фази, које води све остале поступке организације, извођења и третирања података у фокус групама, јесте *чему оне служе, односно шта производе*. Одговор на ово питање у великој мери зависи од парадигме на коју се истраживачи ослањају. На пример, фокус групе могу да служе евалуацији производа и услуга, како би се повећао профит неке компаније, али и фацилитацији промене социјалног положаја неке маргинализоване друштвене групе. Другим речима, фокус групе могу да имају за циљ прикупљање што аутентичнијих података о »потрошачима од крви и меса« (Puchta & Potter, 2004), али могу бити употребљене као почетна фаза акционог истраживања и стварања могућности за еманципацију »невидљивих« група. Формулисање »истраживачког питања« у фокус групама подразумева не само етичко опредељење, већ и избор епистемолошке позиције. У основи формулације истраживачког питања лежи претпоставка о типу знања које се може произвести употребом фокус група: истина о индивидуалном субјекту насупротив конструкцијама различитих верзија прича.

Следећи корак у припреми фокус група јесте *процедура избора учесника*, односно испитаника. У позитивистичкој парадигми се пред селекциони поступак постављају два захтева: репрезентативност узорка и специфични услови за укључење испитаника у фокус групу. Квантитативна логика и пракса узорковања пренети су у домен једног квалитативног поступка, уз настојање да се обезбеди могућност уопштавања »налаза«. Међутим, ово преношење доводи до парадоксалне ситуације: док се тежи што вернијем опонашању статистичког модела конструиса-

ња репрезентативног узорка, истовремено се полази од претпоставке о немогућности достизања тог »идеала«. Из тог разлога, репрезентативност представља средство научне легитимизације фокус група, али истовремено и критеријум на основу кога се умањује њихов легитимитет у односу на »ауторитет« квантитативних поступака. Епистемолошка позиција конструктивистичке парадигме омогућује другачије третирање идеје о репрезентативности. Уместо о репрезентативности узорка субјеката, говори се о теоријском узорковању (Strauss & Corbin, 1990), које се зауставља када истраживач дође до задовољавајућег нивоа разумевања одређеног проблема. У том смислу, може се говорити о узорковању прича, које би требало да буде репрезентативно за оног ко конструише причу и зависи од тога каква прича се ствара. Узорак се, према томе, бира имајући у виду потребу да испитаници буду »ауторизовани« саговорници у дијалошком процесу, из кога истраживач треба да »изађе« са новим разумевањем социјалних конструкција проблема којим се бави. Што се више тежиште у конструктивистичкој употреби фокус група помера са истраживачке ка критичкој пракси, репрезентативност узорка испитаника, али и прича, престаје да буде релевантна за легитимисање друштвене промене као циља и тиме губи на важности као критеријум научности.

Следећи захтев у селекционој процедури у позитивистичкој парадигми односи се на две важне карактеристике испитаника: »социјалност« и »наивност«. Успостављање контроле над социјалном интеракцијом у фокус групи захтева нову врсту субјективизације испитаника. Испитаници се деле на оне који се »осећају пријатно« у групи и оне који су »асоцијални«, према сопственој процени у регрутационом упитнику. Претпоставка у основи ове категоризације јесте да ће »социјалнији« испитаници бити »употребљивији« и »лакши« за испитивање. Другим речима, испитаници се процењују на основу своје подобности за учествовање у фокус групи. Једна од импликација идеје о истраживачкој подобности испитаника јесте произвођење популације која је са друге стране подобности и на коју се примењује пракса искључивања. У исто време, испитаници се субјективизују као »наивни« спрам оних који су већ учествовали у фокус групи. Ненаивни испитаници се посматрају као извор ремећења спонтаности понашања осталих учесника, али и као неко ко може да наруши »сцену« коју модератор поставља јер је већ одгледао »представу«. Претпоставка је да поновно учешће у кратком временском периоду утиче на одговоре испитаника, који у том случају постају проблематични са становишта њихове аутентичности. У основи овакве селекционе процедуре лежи прећутно искључивање ис-

питаника као особа које имају сопствену конструкцију ситуације фокус групе и чија перспектива није од значаја, осим као добар материјал за екстракцију података за које је истраживач заинтересован. Неједнакост позиција испитаника и истраживача представља, с једне стране, потпору спровођењу дисциплинујуће моћи, али истовремено и контекст појаве отпора који ће у форми конструктивистичке парадигме довести до прерасподеле односа моћи. Ова прерасподела одвија се помоћу два механизма који су уочљиви у еманципаторној употреби фокус група и пракси узорковања: првим механизмом посматрачка позиција истраживача постаје »видљива« за оне који су посматрани; други механизам представља самоограничавање посматрача, одустајање од омнипотентности и монопола над истином. Нова констелација снага у конструктивистичкој парадигми делегитимизује наивност и социјалност испитаника као критеријуме подобности за учешће у фокус групи. Ипак, укљученост истраживања која припадају конструктивистичкој парадигми у академску заједницу приморава истраживаче на компромис између преовлађујућих позитивистичких пракси, у којима је дискурс »узорковања« и даље кључно повезан с дискурсима истине и научности, и потребе да се не пристане на те дискурсе. На овај начин, искључивање одређених испитаника из узорка фокус групе може да се припише социјалним конструкцијама истраживача и ограничавајућим дискурзивним условима самог истраживања, а не »онтолошкој« неподобности испитаника.

Уобичајено је да се након формулисања истраживачког питања и одабира учесника у фокус групама састави »сценарио« за њихово одвијање у форми водича. Водич за фокус групе је налик упитнику, односно, садржи низ питања и техника које истраживач треба да примени током фокус групе. У исто време, он је и план »сценског извођења« фокус групе и контроле социјалне интеракције. Креће се од питања која имају за циљ да »загреју« испитанике и припреме их за главни »заплет«. Као и у случају упитника за интервју, водич за фокус групе може да буде у мањој или већој мери структурисан. Степен структурисаности зависи од истраживачких циљева, али и мета-претпоставки истраживача о природи самог истраживања. Другим речима, уколико се фокус група користи као средство за екстраховање информација из испитаника, већа је вероватноћа да ће водич бити чвршће структурисан и питања конкретнија, што ће омогућити већи степен контроле над социјалном интеракцијом и јамчити истинитост података. Уколико се фокус групе спроводе као средство еманципаторне промене, водич не може бити структурисан као »упутство за ислеђивање« и прецизна путања коју би сваки истраживач требало да пређе на исти начин. У конструк-

тивистичкој парадигми водич за фокус групе представља позив на дијалошку конструкцију значења и оквир који конверзацију артикулише мање или више у складу са интересовањима истраживача. Поред тога, водич за фокус групе у позитивистичкој парадигми почива на употреби различитих техника, најчешће пројективних, које представљају неопходне »заобилазне« путеве до истине о субјектима. Напуштање идеје о наивним испитаницима као објектима од којих треба прикупити информације о њима самима, укида потребу за пројективним техникама и манипулативним формама комуникације, јер се испитаници посматрају као сарадници у конституисању заједничких значења.

Током фокус групе. Одвијање фокус групе у оквиру позитивистичке парадигме може да се посматра као још једна у низу истраживачких ситуација у којима истраживач, односно модератор, користи своје методолошко знање како би, под контролисаним и научно легитимним условима, прикупио чињенице о одређеној појави. Комуникацијске и друге интерперсоналне вештине представљају »додатну опрему« истраживача, неопходну за излагање на крај са повећаним захтевима које социјална интеракција у фокус групама поставља пред истраживачки процес. Истраживач, односно модератор, има задатак да искористи позитивне стране социјалне интеракције, а избегне или неутралише њене непредвидиве »замке«. С друге стране, фукоовска и сценска анализа омогућују да се збивања током фокус група посматрају као позорница на којој се до знања долази кроз борбу, сучељавања и отпоре, а не кроз активност рационалног ума. Међусобно супротстављене употребе различитих семантичких средстава представљају услов њихове социјалне релевантности и покретљивости значења (Bahtin, 1980). Другим речима, у »сцени« фокус групе »видљиво« је како произвођење знања представља један сложени социјални ритуал, заснован на задобијању моћи и сталним превирањима у односима моћи, од чега зависи и коначни епистемички исход. Збивања током фокус групе могу се приказати кроз метафору постављања, одржавања и нарушавања ове сцене.

У фази постављања сцене у позитивистичкој употреби фокус групе модератор уводи поредак пожељних понашања и облика интеракције, како би осигурао научност истраживачког поступка. Модератор на самом почетку фокус групе дефинише »природу« интеракције и пожељну »психологију« учесника (Puchta & Potter, 2004). Значење које модератор настоји да припише интеракцији одражава истраживачку стратегију која је у складу са општим циљем »екстраховања« информација из учесника. Интеракција се позиционира као »необавезно ћаскање«, у коме нема тачних и погрешних одговора, чиме се прикрива улог

и очекивања од њихових одговора. На овај начин, обезбеђује се наивност учесника, који се обликују тако да буду што бољи »материјал« за остваривање интереса истраживања. У постављању сцене отворено или прећутно се појављује парадоксални захтев: »опустите се« (Watzlawick *et al.*, 1967). Парадоксална позиција ове поруке одређена је формалним и дисциплинујућим контекстом у коме се изриче: структурисан сетинг, визуелно и звучно снимање разговора, председавајућа улога модератора, као и »непознати погледи« иза једносмерно прозирног огледала. Такође, ова порука изриче се неодређено, али са јасним границама, које учесници током одвијања фокус групе »уче« на основу вербалних и невербалних знакова модератора. Ово парадоксално упућивање поруке »опустите се« чини је моћним дисциплинујућим средством, које би требало да обезбеди упознавање учесника са улогом која им је намењена на сцени, односно, њихову продуктивну сарадљивост кроз произвођење аутентичних и корисних исказа. Пожељна »психологија« учесника подразумева одређену форму субјективизације: у питању су »аутентични« појединци, који се не плаше разлика у мишљењима, не брину о томе како ће се представити и заштитити током интеракције. Овакво позиционирање омогућује модератору да несметано, са што мање отпора, приступи садржајима који су »ускладиштени« у учесницима.

У постављању сцене модератор има на располагању низ реторичких средстава, о којима се може говорити и као о препорукама за модераторе (Puchta & Potter, 2004). Модератор може да ублажи формалност сцене коју поставља кроз говорни жанр који је намерно налик импровизованом говору, избегавајући »прекомерну« увежбаност или аутоматизованост у свом наступу. Употреба идиома, сленга, подржавајућег осмехивања, пауза и оклевања у говору представљају »филигранске« технике на основу којих се модератор позиционира као блиска и заинтересована »особа«, а не само извршилац одређене професионалне улоге. Ови облици манипулисања спонтаношћу представљају једну од главних реторичких вештина помоћу којих модератор успешно поставља сцену у фокус групи (Puchta & Potter, 1999).

Након што је на почетку фокус групе сцена постављена, у даљем току модератор улаже значајне напоре да ту сцену одржи упркос разноврсним покушајима њеног нарушавања. Модератор има на располагању низ реторичких средстава помоћу којих обликује пожељну форму исказа и комуникације између учесника. Попут редитеља, модератор користи разне сценске »реквизите« и ефекте који неке исказе и понашања учесника фокус групе чине вероватнијим од других. У позитивистичкој парадигми важно средство одржавања сцене представља пози-

ционирање модератора као оног ко једини има право да поставља питања. Постављено питање има нормативни карактер јер у социјалном ритуалу комуникације оно захтева од учесника одговор или образлагање зашто је одговор изостао. Оваква форма интеракције између модератора и учесника одражава асиметричност њихових позиција. Активности модератора уређују активности учесника фокус групе, што га смешта у моћнију позицију. Од исхода борбе за одржање ове позиције зависи у којој мери ће се сцена фокус групе и научност читавог поступка одржати у даљем току интеракције. Учесници нису само обавезни да говоре, већ и да послушно обликују своје исказе, смештајући их у одговарајуће временске интервале и узвратне ритуале. На страни модератора јесте »право« да иницира и окончава одређене теме и бира учеснике од којих очекује одговор. Током фокус групе модератор настоји да оствари ово право користећи различите »технике« контроле говора. Он надзире говор учесника, даје метакомуникативне исказе, нуди формат и садржај потенцијалних одговора, скреће пажњу на вредне одговоре понављањем кључних речи и делегитимише неке од исказа различитим корективним захватима. Примери корективних техника су померање погледа са неких од учесника, постављање питања »шта други мисле« или »шта још«, којима модератор сигнализира када је задовољан исходом, а када није. Уопштено, његов задатак током фокус групе јесте да успешно »уоквирава« (Goffman, 1986) делове комуникације, односно, дефинише ситуацију фокус групе тако да учесници прећутно пристају да буду добри »ресурси« за екстракцију корисних информација. Уколико је модератор невешт у овом послу или учесници »претешки«, последња инстанца контроле јесте новчана надокнада за учешће у фокус групи. Новац представља помоћну технику којом се купује лојалност учесника. Економизовањем односа учесници се позиционирају као обавезни да заузврат »испоруче« очекиване садржаје и понашања.

Паралелно са настојањима модератора да одржи поредак фокус групе, одигравају се бројна »нарушавања« сцене од стране учесника. Озбиљне изазове модераторовим настојањима да »исправно спроведе поступак долажења до истине« представљају »мине« које учесници постављају у борби за превласт око значења ситуације. Ћутање, одговори »не знам«, предуги монолози учесника и дигресије, међусобни дијалози мимо дозволе модератора, конфузни одговори, доминација неких од учесника, неодобрени смех, непланирани пад пажње, конфликти између учесника, представљају »испаде« учесника који разбијају оквир комуникације који модератор пажљиво поставља и надзире. Драматичан вид ремећења поретка јесу директни покушаји да се оспори редитељска

улога модератора. Учесници могу да преокрену смер нормативних питања, чији легитимитет модератор мора изнова да оспори. Свађање са модератором и оспоравање његове компетентности представљају видљиве знаке борбе, чији је исход неизvestан. Коначно, неки од учесника може да изабере да, на ужас модератора, напусти фокус групу и у потпуности одбаци пажљиво грађени оквир интеракције. На овај начин, разголићује се нестабилност поретка моћи у фокус групи и показује да оно што се на почетку нудило као »необавезно ћаскање« прераста у сложени механизам субјективизовања учесника, који некима од њих може да постане неподношљив.

Постављање и одржавање сцене у конструктивистичкој парадигми почива на другачијој респодели моћи између модератора и учесника. Почетна фаза подразумева већи степен преговарања око поретка пожељних понашања у фокус групи, односно, двострано дефинисање сцене, насупрот њеном једностраном увођењу. Читава процедура постављања позитивистичке сцене одражава истраживачки модел у којем је истраживач »задужен« за увођење рационалног реда и система правила, који јамче научност поступка и обезбеђују пут до истине. Модератор у конструктивистичком приступу фокус групама позива учеснике да заједно са њим поставе сцену која би осигурала њихово партнерство у дијалогу. У исто време, модератор је спремнији да прихвати различите исходе постављања сцене у фокус групи, полазећи од претпоставке да не постоји правилно и неправилно постављена сцена. Учесници се субјективизују као агенсна и одговорна бића, која су у стању да освесте начине на које су њихови идентитети обликовани и произведу еманципаторну промену. Уместо позива учесницима да се »опусте« и буду »аутентични« током фокус групе, модератор експлицира своја очекивања да они преузму одговорност за своје исказе и реторичке »наступе« на сцени. Другим речима, модератор је осетљивији за бројне начине на које се учесници представљају током фокус групе и заинтересован за нове форме одигравања и произвођења идентитета. Оваква конструкција пожељне психологије учесника заснива се на претпоставци да они нису »наивни« субјекти, већ »експерти« за своје искуство (Kelly, 1955), који у сарадњи са истраживачем артикулишу одређене интерпретације тог искуства.

Одржавати сцену у конструктивистичкој употреби фокус групе значи настојати да се развија партнерски однос између модератора и учесника, што подразумева подељеност редитељске улоге. Модератор је осетљивији на то да одржавање сцене није наивни и »невини« процес, на који он има право, али и дужност, већ привремени, нестабилни

поредак моћи, око кога непрекидно треба преговарати. У том смислу, правила одигравања сцене настају и померају се све време током групе, у приличној мери представљају јединствен догађај, а одступање од њих не посматра се као слабљење научности поступка. Сцена ће бити успешна у мери у којој модератор успе да се позиционира као неко ко је »на страни« учесника, ко ради у њиховом интересу и лично је заинтересован за њихове животне приче. Ова стратегија модератора, као и дефинисање пожељне психологије, подразумева субјективизовање учесника као активних и одговорних бића, који су »играчи« у борби за моћ и преговарачку позицију. Стога ће свако »оклевање« учесника, »мирење са судбином«, одустајање од одговорности, односно њено предавање модератору, представљати манифестације нарушавања сцене. Појава нарушавања представља »непослушност« коју модератор узима у обзир и од које започиње нови циклус преговарања око циљева фокус групе.

Пракса постављања и одржавања сцене фокус групе у конструктивистичкој парадигми такође води дисциплиновању, кроз одговарајућу форму произвођења субјективности. Конструктивистичка пракса фокус група субјективизује учеснике као производе дискурса, без једног истинског језгра њиховог идентитета. Ипак, у овом случају учесницима је омогућено да преиспитују и одбацују различите форме субјективизације, односно позиције у које их бројни дискурси смештају, укључујући и оне које модератор у фокус групи нуди. Сценарио који модератор прижељкује јесте пристанак учесника на подухват обостраног »профитирања« у заједничком епистемичко-еманципаторном пројекту. Истраживач би требало да добије научно знање: теорију дискурзивног позиционирања неке групе и искуство о могућим начинима подстицања промене њихове позиције. Са друге стране, учесници би требало да добију могућност да кроз дељење искуства и институционализовану подршку преиспитају било коју форму произвођења њихове субјективности, укључујући и себе као агенсна бића, што отвара простор за борбу и преговоре око свог социјалног положаја. Иако тонски и визуелни записи интеракције у фокус групама подсећају на алатке дисциплинског система, они могу да се користе као помоћна средства за уопштавање теорије еманципације и одупирања учесника дисциплинујућим дискурсима.

Након фокус групе. Оно што ће се одвијати након фокус групе такође у великој мери зависи од епистемолошких претпоставки истраживача, односно истраживачке парадигме. У позитивистичкој парадигми уобичајена је подела на фазу прикупљања и фазу анализе података. У том смислу, фокус групе се обично представљају као поступак за прикупљање података, чија анализа се не разликује од општих принципа

анализе квалитативних података у позитивистичкој парадигми (Kitzinger, 1994, 1995; McLafferty, 2004). Анализа података у овој парадигми полази од претпоставке да сам поступак фокус групе, као специфична форма социјалне интеракције, не утиче на »природу« података. Другим речима, за значењем онога што је произведено у фокус групи не трага се у дијалошким процесима унутар ње, већ се подаци третирају као деконтекстуализовани и објективни ентитети, који представљају недвосмислени »отисак« стварности. Стога је у позитивистичкој парадигми уобичајено да се сиров материјал добијен у фокус групи транскрибује, кодира, а затим претвара у шире аналитичке категорије, које је могуће статистички обрађивати или непристрасно квалитативно описивати. Истраживач претпоставља да ће одређене теме једноставно »искочити« (Strauss & Corbin, 1990) током брижљиве анализе, као и да његов интерпретативни оквир може да се искључи из тог процеса. На овај начин, кроз јасно разграничене фазе аналитичког поступка, који води од транскрипције, преко кодирања до описа или »теорије«, истраживач изолује чињенице које су биле »маскиране« полифонијом и »буком« људског ћаскања.

У конструктивистичкој парадигми подаци се не посматрају као објективне јединице које је из транскрипата могуће »извући« дисциплинованом анализом, већ као нити значења које истраживач конструише како током фокус групе, тако и након ње. Збивања током групе посматрају се као јединствен и непоновљив догађај, у чијем уобличавању посредује субјективност истраживача. Истраживач покушава да реконструише начин на који његови методолошки избори воде до произвођења одређене врсте знања, односно, анализу заснива на контексту ширих друштвених пракси, чија манифестација јесте фокус група. Такође, истраживач не настоји да елиминише парадигматски и теоријски оквир анализе, већ их истиче као полазну тачку у интерпретативном процесу. Рефлексивност истраживача у односу на интерпретативни оквир и контекст произвођења података у фокус групи представља истраживачко средство које осветљује утканост истраживача у социјални процес научног истраживања. У исто време, нову врсту гаранције легитимности истраживања представља *рефлексивност*, која заузима место које идеали објективности и поузданости имају у позитивистичкој парадигми.

Одустајање од позитивистичког модела истраживања као деперсонализованог спољашњег ритуала откривања чињеница води до »лабављења« аналитичких корака, правила и процедура. Најопштије, циљ анализе у конструктивистичкој употреби фокус групе јесте произвођење социјалних значења и дозвољавање »вишегласја« (Bahtin, 1980). Фаза

анализе у мањој или већој мери представља почетну фазу акционог истраживања, на основу које се припрема план трансформације друштвених значења и пракси. Стога се уместо стандардизованог поступка анализе података из фокус групе нуде различити интерпретативни оквири, који дефинишу шта је »податак«, одређују која питања је могуће поставити и са којим циљем. На пример, у наративном приступу анализа материјала из фокус групе представља конструисање животних прича учесника као колективне исповести, која упознаје научну и стручну јавност са позицијом неке групе и могућим начинима еманципаторне трансформације те позиције (Ansay *et al.*, 2004). Различите форме анализе дискурса омогућују да се истраживач бави интерпретативним репертоарима, дискурсима или организацијом конверзације (Wetherell, 2001). Ови аналитички оквири усмеравају анализу на питања о дискурзивним ресурсима и дискурзивним праксама (Potter & Wetherell, 1995), односима моћи и произвођењу субјективности (Foucault, 1982), контекстуалном и интересубјективном устројавању правила и организације говора (Drew, 1995). Конструктивистички утемељена теорија (Charmaz, 1995) преокреће аналитички циљ од трагања за »подацима« у конструисање теорије која омогућује разумевање искуства одређене групе у конкретном контексту. Анализа материјала из фокус групе може да се ослања и на теорију личних конструката, која усмерава истраживача на питања конструкције значења у процесу личне експериментације са стварношћу (Kelly, 1995).

Међутим, неки од начина употребе фокус група у конструктивистичкој парадигми укидају традиционалну поделу на фазу прикупљања података и фазу анализе (Kamberelis & Dimitriadis, 2005). Током саме фокус групе могу наизменично да се смењују фазе произвођења података, колективне анализе и акције, које су обједињене у активности социјалног конструисања. Радикална педагогија Фреира омогућује да знање произведено у фокус групи буде непосредно од користи учесницима у складу са еманципаторним циљевима. У овој форми, фокус групе постају више од акционог истраживања и померају се ка једној форми акције, односно, критичке педагошке праксе која настоји да трансформише друштво трансформишући његове чланове, који немају довољно права на »глас«.

Закључак

Причу о позитивистичкој и конструктивистичкој теорији и пракси фокус група испричали смо са позиција конструктивистичке парадигме,

односно, ослањајући се на два мета-оквира за интерпретацију социјалног догађаја званог фокус група. На овај начин, произвели смо нов оквир којим се искорачује из уобичајеног приступа, у коме се нуде препоруке модераторима или социјалним истраживачима како да унапреде своје истраживачке вештине управљања фокус групама (Barbour, 2005; Morgan, 1996). Уместо тога, понудили смо слику фокус група као позорнице која се монтира, режира, на којој се одигравају »локалне« језичке борбе између учесника, и са које учесници могу да оду са различитим »добрицима« и »губицима«. Позорница о којој је реч никако није изолована, већ је умрежена и стратешки повезана са другим позорницама на којима се одигравају односи моћи. Овакво одређење фокус група нуди »алат« за повећање рефлексивности модератора, што га уједно суочава са већом одговорношћу за исходе истраживања и низом дилема у вези са смислом правила и социјалним импликацијама њихове примене. Такође, пред модератором је захтев да освести своју улогу на позорници, сопствену позицију која истовремено дисциплинује друге и бива дисциплинована бројним дискурсима. Тако, модератор је суочен са потребом да сваки пут изнова конструише нову верзију фокус групе, предузимајући рефлексивни чин запитаности над циљем и социјалним »одјеком« истраживања, сопственим местом у овом социјалном микрокосмосу и позиционирањима осталих учесника. Сходно томе, овај оквир је захтеван и у односу на учеснике фокус група. Од њих се очекује да буду активно ангажовани у процесу креирања нових значења социјалне стварности, да освесте дисциплинујуће дејство доминантних социјалних пракси, да артикулишу однос према позицијама у које их те праксе смештају и преузму одговорност за стратегије отпора и спровођење еманципаторне промене. Ова висока очекивања од модератора и учесника образложена су у нашем раду позивањем на друштвену корист од прерасподеле концептуалних, образовних, психолошких, политичких и економских ресурса, што би истраживач требало да иницира. Другим речима, понуђене еманципаторне праксе представљене су као пут ка идеализованом стању друштва, у коме се борба за прихватљиве субјективизације води равномерније расподељеним дијалогским средствима и под »миротворним« надзором социјалних научника. Одрживост хипотезе о еманципаторном потенцијалу фокус група може се довести у питање, што зависи од успеха ове позорнице да се стратешки умрежи са другим позорницама моћи и отпора. Најзад, уколико овај еманципаторни потенцијал постане стваран у својим последицама, то ће једино бити могуће кроз успостављање новог дисциплинског поретка, који ће »изродити« нове отпоре.

Напомена. Чланак представља резултат рада на пројекту »Образовање за друштво знања«, број 149001 (2006-2010), чију реализацију финансира Министарство науке Републике Србије.

Korišćena literatura

- Ansary, S., D. Perkins & C.J. Nelson (2004): Interpreting outcomes: using focus groups in evaluation research, *Family Relations*, Vol. 53 (3), 310-316.
- Bahtin, M.M. (1980): *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.
- Barbour, R. (2005): Making sense of focus groups, *Medical Education*, 39 (7), 742-750.
- Charmaz, K. (1995): Grounded theory; in J. A. Smith, R. Harre and L. V. Langenhove (eds.): *Rethinking methods in psychology* (29-49). London: Sage
- Denzin, N. (2005): Emancipatory discourses and the ethics and politics of interpretation; in N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (eds.): *The sage handbook of qualitative research* (933-959). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. & Y. Lincoln (2005): Introduction: the discipline and practice of qualitative research; in N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (eds.): *The sage handbook of qualitative research* (1-33). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Drew, P. (1995): Conversation analysis; in J. A. Smith, R. Harre and L. V. Langenhove (eds.): *Rethinking methods in psychology* (64-80). London: Sage
- Freire, P. & I. Shor (1987): What is the "dialogical method" of teaching? *Journal of Education*, Vol. 169 (3), 1131.
- Freire, P. (1998): The adult literacy process as cultural action for freedom, *Harvard Educational Review*, Vol. 68 (4), 480-499.
- Fontana, A. & J. H. Frey (2005): The interview: from neutral stance to political involvement; in N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (eds.): *The sage handbook of qualitative research*, (695-729). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Foucault, M. (1977): Nietzsche, genealogy, history; in D. F. Bouchard (ed.): *Language, counter-memory, practice: selected essays and interviews* (139-164). Ithaca: Cornell University Press.
- Foucault, M. (1982): The subject and power; in H. L. Dreyfus & P. Rabinow (eds.): *Michel Foucault: beyond structuralism and hermeneutics* (208-229). New York: Harvester Wheatsheaf.
- Fuko, M. (2002): *Nenormalni: predavanja na Kolež de Fransu 1974-1975*. Novi Sad: Svetovi.
- Gergen, K. & M. Gergen (2006): *Socijalna konstrukcija: ulazak u dijalog*. Beograd, Zepter Book World.
- Gofman, E. (1986): *Frame analysis: an essay on the organization of experience*. Northeastern University Press.
- Gofman, E. (2000): *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Kamberelis, G. & G. Dimitriadis (2005): Focus groups: strategic articulations of pedagogy, politics and inquiry; in N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (eds.): *The sage handbook of qualitative research* (887-909). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kelly, G.A. (1955): *The psychology of personal constructs*. New York: Norton.
- Kitzinger, J. (1994): The methodology of focus groups: the importance of interaction between research participants, *Sociology of Health and Illness*, Vol. 16, 103-121.
- McLafferty, I. (2004): Focus group interviews as a data collection strategy, *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 48 (2), 187-194.
- Morgan, D. (1996): Focus groups, *Annual Review of Sociology*, Vol. 22, 129-152.
- Nunkoosing, K. (2005): The problems with interviews, *Qualitative Health Research*, Vol. 15 (5), 698-705.
- Parker, I. (2005): *Qualitative psychology: introducing radical research*. Open University Press.

- Potter, J. & M. Wetherell (1995): Discourse analysis; in J. A. Smith, R. Harre and L. V. Langenhove (eds.): *Rethinking methods in psychology* (80-93). London: Sage.
- Puchta, C. & J. Potter (1999): Asking elaborate questions: focus groups and the management of spontaneity, *Journal of Sociolinguistics*, Vol. 3 (2), 314-335.
- Puchta C. & J. Potter (2004): *Focus group practice*. London: Sage.
- Roberts, P. (2003): Pedagogy, neoliberalism and postmodernity: reflections on Freire's later work, *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 35 (4), 451-465.
- Stojnov, D. (2005): *Od psihologije ličnosti ka psihologiji osoba*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Strauss A. & J. Corbin (1990): *The basics of qualitative research: grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Watzlawick, P., J. Beavin & D. Jackson (1967): *Pragmatics of human communication*. New York: W. W. Norton.
- Wetherell, M. (2001): Debates in discourse research; in M. Wetherell, S. Taylor & S.J. Yates (eds.): *Discourse theory and practice: a reader* (380-400). London: Sage.
- Wilkinson, S. (1999): Focus groups: a feminist method, *Psychology of Women Quarterly*, Vol. 23 (2), 221-244.
- Wilkinson, S. & C. Kitzinger (2000): "Clinton faces nation": a case study in the construction of focus group data as public opinion, *The Sociological Review*, Vol. 48 (3), 408-424.
- Wilson, V. (1997): Focus groups: a useful qualitative method for educational research, *British Educational Research Journal*, Vol. 23 (2), 209-224.

Примљено 30. 08. 2007; прихваћено за штампу 18. 10. 2007.

Jelena Pavlović and Vladimir Džinović
 FOCUS GROUPS: FROM COLLECTING DATA
 TO CRITICAL PEDAGOGICAL PRACTICE

Abstract

This paper presents the positivist and constructivist theory and practice of focus groups. We pointed out to the paradigmatic differences in notional attributes of focus groups, as well as to the historic circumstances of their appearance. We analysed the practice of focus groups in positivist and constructivist paradigm, through the combination of two interpretative frameworks. The first level of analysis is Foucault's genealogy which enables to observe the research as a social technology of disciplining and producing the discourse of subjectivity. Goffman's metaphor of social interaction as a "scene" where the rituals of its maintenance and disturbance constantly take place is the second level of analysis of practice of focus groups. These two levels of analysis are the tool for understanding the complex relation between the way in which social practice of research is constituted and the knowledge it produces.

Key words: focus groups, qualitative methodology, genealogy, constructivist paradigm.

Елена Павлович и Владимир Джиневич
ФОКУС ГРУППЫ: ОТ СБОРА ДАННЫХ
ДО КРИТИЧЕСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ

Резюме

В работе представлены позитивистская и конструктивистская теория и практика фокус групп. Авторы указывают на парадигматические различия в понятийных определениях фокус групп, а также на исторические условия их возникновения. Проанализирована практика фокус групп в позитивистской и конструктивистской парадигмах на основании комбинирования двух рамок интерпретации. Первым уровнем анализа является генеалогия Фуко, которая дает возможность рассматривать исследование как социальную технологию дисциплинирования и продкуции дискурса субъективности. Гофманова метафора социального взаимодействия как «сцены», на которой непрерывно происходят ритуалы его поддержки и нарушения, является вторым уровнем анализа практики фокус групп. Упомянутые уровни анализа представляют орудие понимания сложных отношений между способами устройства социальной практики исследования и знаний, продуцируемых ими.

Ключевые слова: фокус группы, качественная методология, генеалогия, конструктивистская парадигма.